

Boek van de maand

Een christelijke hermeneutiek van het Oude Testament

Joh. de Wolf

Prof. dr. Cees Houtman schreef een belangwekkend boek over de vraag hoe het Oude Testament op een christelijke manier uitgelegd wil worden. Houtman was hoogleraar Oude Testament aan de Theologische Universiteit in Kampen (Oudestraat) en ging in 2006 met emeritaat. In datzelfde jaar verscheen ook dit opus magnum van hem van 597 pagina's.

Zijn afscheidsrede had dezelfde titel als het eerste hoofdstuk van dit boek, namelijk: *'Het Oude Testament bestaat niet.'* Ik ken die rede verder niet, maar ik neem aan dat de inhoud veel te maken heeft met zijn boek. In het boek blijkt zijn grote belesenheid en ervaring op het gebied van de Oudtestamentische wetenschap. Van bijna veertig jaar professionele en op den duur ook professorale omgang met het Oude Testament wordt de balans opgemaakt. In talloze noten blijkt zijn grandioze belesenheid. Vlak voor het eind van zijn actieve dienst in Kampen kreeg hij voor dit boek ook nog een jaar vrij dankzij een subsidie van de NWO (Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek). Ik zou hoogleraren onder ons (Kampen, Broederweg) t.z.t. graag hetzelfde 'sabbatsjaar' toewensen!

Waar gaat het boek over?

Ik wil nu eerst een indruk geven van wat er allemaal in dit dikke boek staat. Het boek bestaat uit drie delen, samen 27 hoofdstukken. Het eerste deel bespreekt allerlei aspecten van het Oude Testament. Eerst komen de tekstgeschiedenis en de tekstkritiek aan de orde rond de vraag naar de waardering van de Hebreeuwse grondtekst. Dan is er een hoofdstuk over de vertaling van het Oude Testament en de canon en canonvorming. Hoofdstuk 4 gaat over interpretatie binnen het Oude Testament zelf, een redactiewerkzaamheid waardoor vroegere teksten in een nieuwe situatie werden geactualiseerd. Natuurlijk is er ook aandacht voor de plaats van het Oude Testament in het Nieuwe Testament. Aan de orde komt verder herschrijving van de Bijbel, als namelijk verhalen worden herverteld, wat tegelijk een vorm van interpretatie is. Houtman citeert dan hervertellingen van juffrouw Ingwersen en Karel Eykman naast die van Flavius Josephus bijvoorbeeld.

De laatste hoofdstukken van deel 1, namelijk hoofdstuk 7 en 8, zijn belangrijk om het eigen standpunt van Houtman te leren kennen. Hoofdstuk 7 is getiteld: *'Het Nieuwere Testament.'* Met die uitdrukking geeft Houtman een samenvatting van allerlei manieren van omgang met en uitleg van het Oude Testament. Het betreft dus de nachgeschiede van het Oude Testament in het totaal van alle commentaren, preken, meditaties, bijbelse films en noem maar op. In hoofdstuk 8 (*'Nieuwe en oude dingen'*) geeft hij een overzicht van exegetische methoden in de loop van de geschiedenis, vanaf de allegorische uitleg tot aan bijvoorbeeld de Afrocentrische bijbeluitleg van onze tijd. Maar dan komt hij in dat hoofdstuk ook tot een eigen positiebepaling en een profielschets van de christelijke exegeet van het Oude Testament. Ik kom daar nog op terug.

Deel 2 is een historisch hoofdstuk. Houtman geeft hierin een overzicht van christelijke uitleg van het Oude Testament in de loop van de kerkgeschiedenis. Het begint natuurlijk met de

vroegchristelijke uitleg, o.a. die van Irenaeus en Origenes. Vervolgens Augustinus en Hiëronymus, met hun tijdgenoten. De Middeleeuwen komen kort ter sprake. De tijd van de Reformatie krijgt alle aandacht: eerst Luther, dan Zwingli en Calvijn, met een kort hoofdstukje over Melancton, dat met een toegift over de vroege en latere Verlichting is aangevuld. Houtman gunt in zijn boek ook een plaats aan 16^e-eeuwse dissidenten, zoals bijvoorbeeld Thomas Müntzer, Michaël Servet (die hij trouwens de hand boven het hoofd houdt) en Sebastiaan Franck. Tot slot is er een apart hoofdstukje over de worsteling om de wet.

Dan komt het derde deel met een mengeling aan onderwerpen. Het gaat o.a. om de veranderingen in visie en uitleg van het Oude Testament als gevolg van de Verlichting, een benadering die in zekere zin ook in het Oude Testament zelf al voorkomt. Verschillende hoofdstukken handelen over de vraag in hoeverre de voorschriften van het Oude Testament vandaag nog gelden. Dan gaat het o.a. over de tien geboden, met name over het sabbatsgebod, en verder over de vraag of oudtestamentische verhalen, naast de voorschriften, ook een bron van moraal kunnen zijn. Ook het zesde en zevende gebod passeren de revue, als Houtman uitgebreid ingaat op abortus en homoseksualiteit. Houtman ziet daarbij als probleem dat er in het Oude Testament ook op ethisch gebied stemmen en tegenstemmen klinken. Om de toekomst open te houden, moet de moraal niet verstarren maar met het Woord zelf in beweging blijven. In hoofdstuk 26 met de titel 'De Schrift ontluisterd' geeft de auteur een opsomming van kritische en zelfs vijandige stemmen als het gaat om het Oude Testament. De reeks gaat vanaf de gnostici en Marcion tot aan Voltaire en Maarten 't Hart. Tot slot is er dan hoofdstuk 27, waarin vooral het geweld in het Oude Testament centraal staat en de rol die God daarbij speelt, en het godsbeeld dat daarvan afgeleid is.

De Schrift *wordt* geschreven

Heel deze lading van dit boek wil gedekt zijn door die opvallende titel 'De Schrift *wordt* geschreven'. Wat wil de auteur daarmee zeggen? De auteur bedoelt daarmee, dat de Schrift nog nooit echt af is. Het Woord is in beweging: zo heet het eerste hoofddeel van het boek, en daar eindigt ook de laatste alinea mee. Door nieuwe interpretaties, door actualisering in de verkondiging, door hervertellingen blijft de Bijbel als het ware steeds in beweging. Vandaar ook die titel van de afscheidsrede en van het eerste hoofdstuk van het boek: '*Het Oude Testament bestaat niet.*' De Bijbel bestaat dus niet in pure vorm, maar enkel in geïnterpreteerde vorm. Oftewel: slechts in de gestalte van de traditie, zegt Houtman zelf. Het Woord is er uitsluitend als Woord in beweging, als voorwerp van actualisatie, nieuwe interpretatie en herschrijving. Dat idee is de rode draad door heel het boek.

In de ban van de receptie

Ik wil vervolgens het eigen standpunt van Houtman wat van dichterbij bekijken. Dan begin ik even met een citaat uit een ander boek van hem, namelijk *Een wellustige en valse vrouw?* Dat is een monografie over Jozef en de vrouw van Potifar, waarin Houtman uitgebreid de geschiedenis van de exegese van Genesis 39 in kaart brengt. Kennelijk heeft hem die studie erg geboeid, want hij zegt in zijn Woord vooraf dat hij 'in de ban is geraakt van de receptie van de Bijbel' en daarvoor gebruikt hij zelfs het woord 'fascinatie'. Met de term 'receptie' bedoelt hij dan het geheel van reacties van het lezerspubliek op een tekst, dus de manier waarop een tekst of verhaal in latere tijd werd 'ontvangen' en gewaardeerd en ook werd verwerkt in eigentijdse vormen (literatuur, kunst, drama etc.).

Opvallend is trouwens hoe vaak hij dit boek over Genesis 39 in zijn nieuwste werk aanhaalt. Evenals een vergelijkbaar boek van hem en K. Spronk over Jefta en zijn dochter, en een in het Duits verschenen receptiegeschiedenis van hen beiden over Simson. Het lijkt erop dat die studies de weg gebaad hebben voor de hoofdgedachte van dit standaardwerk van hem over de hermeneutiek. Blijkbaar is hij enthousiast geworden door de nachgeschiede die elk bijbelverhaal lijkt te hebben. Die keten van hervertellingen, preken, tekeningen en schilderijen krijgt een eigen waarde en betekenis die niet zomaar uitgevlakt kan worden. Zo blijft ook dat Woord van Genesis 39 in beweging en blijft de boodschap levend.

In het boek valt verder op, dat de voorbeelden vaak uit de Tora en de historische boeken zijn genomen, en dat profeten en profetieën maar weinig aan de orde komen. Dit heeft stellig te maken met de wetenschappelijke loopbaan van Houtman en de onderwerpen waarop hij zich bij zijn studie speciaal heeft gericht. De indeling en de inhoud van het boek blijven m.i. ook enigszins willekeurig. Voor mij had hij bijvoorbeeld spotters als Maarten 't Hart en Voltaire c.s. kunnen weglaten en in plaats daarvan wat meer systematisch de Verlichting kunnen behandelen. Houtman bedoelt wel geen complete *geschiedenis* van de hermeneutiek te geven, maar op zijn zoektocht naar een christelijke hermeneutiek speelt de confrontatie met de Verlichting toch wel een voorname rol.

Zelfstandig theoloog

Nu is het verder niet overal zo duidelijk hoe Houtman zelf over de zaken denkt. Hij is ook geen man die je makkelijk in een vakje kunt indelen. Dat pleit ongetwijfeld voor zijn zelfstandigheid. Uit vroegere boeken van hem weten we al dat hij gedegen werk levert (denk aan de trilogie over Exodus), maar ook kritisch is. Die kritiek richt zich trouwens niet alleen op bijbelgetrouwe exegeese, maar soms ook op de resultaten van de historisch-kritische bijbelwetenschap. Ik noem zomaar wat zaken die mij opvielen, eerst enkele positieve.

Als Houtman wat denigrerend doet over Nicolaas Matsier die de Bijbel 'zeer onderhoudende literatuur' noemt en over Fokkelman die ook alleen maar de literaire kant ziet, dan denk ik dat Houtman zelf de historiciteit van de bijbelse verhalen niet zomaar overboord gooit, maar daar serieus onderzoek naar wil doen (p. 150). Op p. 542 is het verkwikkend hoe eerlijk en evenwichtig Houtman over de zgn. wraakpsalmen schrijft in het kader van geweld en slachtoffers van geweld. Hij pleit terecht voor verdiscontering van de uitermate moeilijke situatie waarin zulke gelovige psalmdichters zaten. Letterlijk citaat: '20^e en 21^e-eeuwse burgers van een rechtstaat past het niet om vanuit hun leunstoel de betreffende Psalmen onder kritiek te stellen.'

Op p. 189 kapittelt Houtman een uitspraak van de SoW-synode van 1999 over bijbeluitleg, toen de wirwar van meningen op het gebied van exegeese werd verklaard als een rijkdom die de bijbelwoorden bevatten. Letterlijk zei de synode: 'die verscheidenheid is er één als van een symfonie, zoals de bijbel zelf ook een veelstemmig geheel is.' Houtman laat daar ironisch op volgen: van de nood lijkt een deugd gemaakt te worden, van lichte anarchie een heilsstaat. Ik denk dat je die wirwar ook beter een kakofonie kunt noemen dan een symfonie.

Vervloeiende grenzen

Maar dan een paar zaken bij Houtman die ik negatief zou willen duiden. Zo heb ik in het algemeen het idee dat grenzen vervloeien. Bijvoorbeeld de grens tussen Schrift en traditie, omdat de Geest ook als de drijvende kracht wordt gezien achter de nieuwere theologie van het Oude Testament, d.w.z. de actualisatie en nieuwere interpretatie van de Schrift (p. 169-170).

Ik noem hier als illustratie ook even de geschiedenis van de wet van Mozes. In Ezra's tijd wordt een nieuwe versie van die wet gepresenteerd, en dat is volledig legitiem, maar Houtman zet die actualisering op één lijn met de zgn. Tempelrol, één van de latere Dode Zeerollen, die een herschrijving biedt van Deuteronomium 12-23 (p. 502). Maar als je zo te werk gaat, waar blijft dan het principiële onderscheid tussen Tora en Talmoed?

Hetzelfde geldt voor de grens tussen de canonieke literatuur en de na- (of niet-)canonieke geschriften. Dankzij de resultaten van de historisch-kritische bijbelwetenschap is volgens Houtman de afbakening tussen canoniek en apocrief voor ons minder gemakkelijk dan voor de statenvertalers (p. 72v). Door het proces van actualisatie en herinterpretatie worden de grenzen van de canon feitelijk doorbroken (p. 74). Dan is er ook nog de grens tussen grondtekst en vertaling die soms vervaagt. De Septuaginta bijvoorbeeld heeft eeuwenlang als gezaghebbende, geïnspireerde vertaling gegolden, en Houtman suggereert op p. 65 om weer, net zoals Augustinus deed, aan beide, de Hebreeuwse Bijbel en de LXX, een gezaghebbende status toe te kennen. Maar nog beter is het, zegt hij, te beseffen dat we de Bijbel uitsluitend bezitten als Woord in beweging, in de gestalte van de Hebreeuwse Bijbel, de Septuaginta en de Vulgaat, en andere oude en nieuwe vertalingen. Hier raakt volgens mij het onderscheid tussen bijbeltekst en vertaling wel verloren.

Tot slot is er volgens mij een grens overschreden tussen uitlegkunde en inlegkunde, als Houtman op p. 182 zegt dat de binnenkant van de tekst, de zgn. geestelijke betekenis, niet inherent is aan de tekst zelf, maar tot stand komt door de interpret in samenspraak met de tekst.

Een vrij domein?

Zoals ik al heb gezegd, zijn de hoofdstukken 7 en 8 van groot belang om de mening van de auteur zelf te leren kennen, als het gaat om gezonde uitleg van de Bijbel. Hij start met de constatering dat de Schrift een vrij domein is, dus dat iedereen in principe het recht heeft om die Schrift te lezen en er zijn mening over te geven. Maar soms lijkt het vandaag of we met de Bijbel alle kanten op kunnen. Daar wil Houtman terecht niet in meegaan, en daarom pleit hij voor een *gedragscode* voor exegeten, een ethiek van de uitleg. Op zichzelf is dat natuurlijk een sympathiek voorstel, maar het klinkt mij toch nog behoorlijk vrijblijvend in de oren. Het gaat me ook te veel over de houding van de uitlegger in plaats van over het resultaat van de exegeese. Het gaat tenslotte toch om de vraag of de uitkomst van de exegeese spoort met het geheel van de heilige Schrift, met andere woorden: of de Schrift met behulp van de Schrift verklaard wordt, dus of de verklaring van mensen overeenkomt met de mening van de Heilige Geest.

In elk geval geeft Houtman vervolgens een *profiel schets* van een christelijke exegeet in vier statements. Allereerst moet de historische wording van de Schrift voor hem een onomstotelijk feit zijn. Vervolgens moet hij ervoor oppassen om een modern en kritisch gehoor tevreden te stellen met oude manieren van actualisatie (zoals allegorie). Ten derde doet zijn visie op de uitleg hem kiezen voor het concept van de 'heilshistorie' waarmee de tweevoudigheid van de Schrift (Oude en Nieuwe Testament) het meest tot zijn recht komt. In de vierde plaats dient kerkelijke uitleg een gestalte van 'profetie' te zijn in dienst van de wording van het Nieuwe Testament. Dit zijn best goede handvatten in het algemeen. Alleen kun je met dat eerste handvat makkelijk op de loop gaan (bijv. als de geleidelijke groei van de Bijbel als menselijke factor wordt uitgespeeld tegen de goddelijke openbaring van de Bijbel). Verder lijkt me dat laatste handvat wel een loffelijk streven te zijn, maar ook een overschatting van de doorsnee exegeet. Schriftuitleg is ook nog niet zonder meer profeteren.

Samenvattend: het is mooi dat Houtman uiteindelijk een kerkelijke positie wil innemen als het om zijn exegetische arbeid gaat, en dat hij Jezus Christus wil hanteren als *de* sleutel voor een adequate uitleg. Tegelijk is het jammer dat hij andere opties niet duidelijk uitsluit. De Schrift is geen vrij domein, zoals hij wel vaak beweert. Want de Schrift laat het niet toe, zegt 2 Petrus 1:20, dat iemand eigenmachtig de profetische inhoud gaat uitleggen. Dat is voor de uitleggers zelf trouwens ook riskant en bedreigend. Want als je de eigenlijke boodschap van de Schrift verdraait, is dat tot je eigen verderf, zegt dezelfde brief in hoofdstuk 3.

Maar tot slot: ondanks negatieve punten is dit boek een aanrader voor wie zich wil verdiepen in de manier waarop je als christen het Oude Testament vandaag moet uitleggen en gebruiken.

N.a.v.: Cees Houtman,

De Schrift wordt geschreven. Op zoek naar een christelijke hermeneutiek van het Oude Testament, Meinema, Zoetermeer, 2006. ISBN 90-211-4130-2, 597 pag. Prijs €42,50